

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ»

У журналі «Археологія», № 3 за 2005 р. у розділі «Охорона археологічних пам'яток» було опубліковано статтю Я.П. Гершковича «Хранителі нелегальних старожитностей в Україні». Матеріал викликав чималий інтерес у читачів через актуальність проблеми такого нового у нас явища, як діяльність приватних колекціонерів археологічних предметів та моральні аспекти співпраці з ними професійних археологів. До того ж автор розглянув ці питання в контексті досвіду країн, де з такими проблемами суспільство зіткнулося набагато раніше.

Зважаючи на це, редакція журналу вирішила відкрити дискусію з порушених питань та залучити до неї як вітчизняних, так і закордонних фахівців. Ми виходимо з того, що настав час певних заходів, які ми в змозі вжити, не очікуючи допомоги влади, окремі представники якої, на жаль, більше переймаються боротьбою із офіційною академічною наукою, ніж із тими, хто, прикриваючись популістськими гаслами, відверто нищить археологічну спадщину країни.

Разом із автором статті на початку цього року ми запропонували для обговорення такі питання:

1. Які Ваші загальні враження після ознайомлення зі статтею?
2. Як вирішуються питання археологічного пограбування та приватного колекціонування у Вашій країні?
3. Як Ви ставитеся до можливої легалізації продажу та скупки археологічних предметів?
4. Чи можуть професійні археологи бути консультантами дилерів старовини та приватних колекціонерів?
5. Як Ви ставитеся до пропозиції автора статті розробити та прийняти в Україні «Кодекс етики професійних археологів»?

Пропонуємо читачам ознайомитися з першими відгуками*. Частина з них надано у формі відповідей на кожне запитання, частину — до-

вільно. Зазначимо про певний збіг позицій автора статті та наших респондентів. Зокрема, було одностайно підтримано його пропозицію щодо розробки в Україні «Кодексу етики професійного археолога». Зауважимо, що після кількаразового обговорення Вчена рада Інституту археології НАН України цей Кодекс прийняла 09.11.2006 р. Цікаво, що з боку тих його співробітників, які раніше так необачно взяли участь у пропаганді приватних колекцій «ПлаТар», не було висловлено жодних заперечень щодо заборони професійним археологам консультувати дилерів та приватних колекціонерів.

Ми не коментуємо наведені нижче відгуки — нехай читач сам зробить відповідні висновки. Нам залишається лише запросити всіх зацікавлених та небайдужих археологів (і не лише археологів) до продовження дискусії.

Д-р Ельке Кайзер. Незалежний університет, Берлін, ФРН

У своїй статті Я.П. Гершкович розглянув відносно нове явище для України: приватне колекціонування, ініціаторами якого стали представники нової, розбагатілої української бізнес-еліти. Автор наголошує, що створення подібних колекцій (часом досить значних) характерно не лише для України, але й багатьох інших пострадянських держав. Разом із тим такі зібрання є лише частиною нелегальної археології. Численні археологічні знахідки, як правило, нелегально вивозилися й нині вивозяться за кордон на продаж.

Я.П. Гершкович упевнений, що це стимулює попит на культурні археологічні цінності на світовому чорному ринку, і отже, колекціонування не є ефективним засобом захисту археологічних пам'яток, як на тому наголошують приватні колекціонери, виправдовуючи тим самим свої дії і проголошуючи себе щирими хранителями й рятівниками археологічної спадщини.

Статтю Я.П. Гершковича і зумовлену нею дискусію можна лише вітати. Нещодавно П.П. То-

* Усі відгуки перекладено Я.П. Гершковичем.

лочко і Н.О. Гаврилюк¹ також опублікували працю, у якій у цифрах було показано весь масштаб так званого кліюциду в Україні, та описали перші спроби законодавчого врегулювання цієї ситуації.

Усі згадані автори наголошують на необхідності розробки вимогливого національного законодавства, яке б узяло під контроль проблему грабіжників, «роботодавців» і незаконних власників археологічних знахідок в Україні. Однак з огляду на ситуацію у світі, ілюзії частково розвіюються, тому що жодній країні світу не вдалося повністю припинити нелегальну археологію і торгівлю творами мистецтва, але завдяки чинному законодавству цей процес принаймні вдається обмежити.

Пряме порівняння нелегальної археології і торгівлі старожитностями з такими злочинними явищами, як торгівля наркотиками та зброєю, надає цілісну картину проблеми і водночас окреслює межі юридичного втручання. Хочеться сподіватися, що для владних структур України це стане достатньою підставою для ухвалення відповідного законодавства, яке передбачатиме значні штрафи для тих, хто займається «чорною» археологією, торгівлею і скуповуванням нелегально добутих творів мистецтва або археологічних знахідок. Наскільки ще суспільство України від цього далеке, ілюструє бесіда, наведена П. Толочком і Н. Гаврилюк, що відбулася між представниками Комітету з культури й духовності Верховної Ради України й співробітниками Інституту археології, яка більше нагадувала «діалог із глухими»².

За цих обставин навіть введення нового законодавства є вельми сумнівним, адже бажання на законодавчому рівні захистити археологічну спадщину й підписати міжнародні конвенції з цієї проблематики з'явиться лише тоді, коли суспільство усвідомить науковий зміст, завдання та мету археології. Якщо дружина президента України привселюдно з'являється в золотих прикрасах із приватної колекції С. Платонова, то це свідчить про брак знань щодо цінності археологічних предметів і пам'яток, принаймні у еліті суспільства. З огляду на цей факт наважимося припустити, що таке «незнання» поширюється і на переважну більшість усього населення України.

Іноді колекціонери, виправдовуючи свою діяльність, посилаються на традиції колекціонування часів Російської імперії XVIII і XIX ст.,

стверджуючи при цьому, що в такий спосіб вдається зберегти і не допустити вивозу археологічних знахідок за межі країни. У цій ситуації необхідно проводити роз'яснювальну й виховну роботу щодо культурної та археологічної спадщини серед усіх верств населення українського суспільства. Цю роботу можна порівняти із Сизифовою працею. Поразки тут неминучі, тому можна лише побажати нашим українським колегам сил і наснаги. В Україні, що здобула незалежність, в умовах затяжної економічної кризи можна, на жаль, припустити, що масштаби «чорної» археології та придбання знахідок, що втратили свою контекстну інформацію, лише збільшуватимуться. Отже, Я.П. Гершкович має рацію, називаючи процес збільшення приватних колекцій «соціальним явищем». Ланцюжок колекціонер (роботодавець) — «чорний» археолог (робітник) ефективно функціонує насамперед у країнах зі слабкою економікою, де майнові та соціальні відмінності між бідними й багатими більш ніж разючі.

Навряд чи вдасться ліквідувати вже наявні приватні колекції, але спробувати запобігти створенню нових можна. Звичайно, легалізувати приватне колекціонування археологічних предметів не варто, адже це сприятиме створенню нових «чорних» приватних колекцій. Якщо ж в Україні буде прийнято закон, який заборонятиме подібне приватне колекціонування, наявні колекції необхідно буде передати державним музеям, де усі фахівці матимуть змогу провести незалежну їх експертизу. Найкрасивіші і/або найкоштовніші екземпляри мають (або можуть) зайняти своє місце в експозиціях музеїв, одночасно слугуючи наочним прикладом того, як може постраждати старожитність через неправильний видобуток і незнання її дійсного контексту. Крім того, предмети із таких колекцій мають супроводжуватися наочними таблицями, що простежуватимуть шлях знахідки з часу її відкриття під час наукових розкопок до моменту отримання музеєм. У такий спосіб було б зроблено важливий просвітницький крок, спрямований на роз'яснення завдання, власне, наукового дослідження. До речі, проблема проведення освітньої роботи і популяризації археології як науки є актуальною не лише для пострадянських країн, але й багатьох держав Центральної та Західної Європи.

Цікаво, що приватні колекціонери мотивують свою діяльність нібито національними інтересами. Так, підвищеним попитом у них користуються старожитності, пов'язані з трипільською культурою — «найдавнішою світовою цивілізацією», яка є культурною спадщиною України і, на думку приватних колекціонерів, належить українцям, насамперед тим, хто може дозволити собі цю спадщину придбати. Як показує досвід, таких людей дуже важко переконати у тому, що пред-

¹ Tolochko P.P., Gavriuliuk N.O. Das archaologische Erbe der Ukraine in Gefahr // W. Heilmeyer / C. Eule (Eds.), *Illegale Archäologie? Internationale Konferenz ueber zukuenftige Probleme bei unerlaubtem Antiken Transfer*, 2003 in Berlin. — Berlin, 2004. — S. 196—201.

² P.P. Tolochko, N.O. Gavriuliuk, 2004, S. 198.

мети культурної спадщини — не об'єкти купівлі-продажу, а загальне надбання. Тут необхідні масштабні роз'яснювальні заходи, при цьому дуже ефективними могли б бути покарання в межах національного законодавства.

Діяльність таких українських колег, як Я. Гершкович, П. Толочко і Н. Гаврилюк, спрямована на боротьбу з незаконною археологією, палко вітається і морально підтримується членами «Центру археології та історії культури Причорномор'я» (м. Халле).

Д-р Ніколаус Бороффка, ФРН

Статтю Я.П. Гершковича присвячено важливій проблемі пограбування старожитностей у сучасній Україні. Ця проблема, безумовно, існує в усьому світі (див., наприклад, спеціальне повідомлення в журналі «Time» від 27 жовтня 2003 р. про ситуацію в Азії)³, тому не повинна ігноруватися фахівцями (археологами), які переважно цікавляться лише науковим аналізом старожитностей, що самі по собі дійсно несуть важливу інформацію, але реальне наукове значення мають лише тоді, коли контекст їх виявлення точно відомий. Ця інформація повністю втрачається і навіть знищується, коли грабіжники викопують давні матеріали лише через їх художню або грошову вартість⁴. Будь-які розкопки, що не відповідають міжнародним археологічним нормам, знищують важливу історичну інформацію, яка належить усьому людству, а не лише якійсь одній країні. Найменше вона належить окремій особистості або колекціонеру. Ситуація в Україні з професійного погляду є абсолютно невтішною. Згідно з дослідженнями Я.П. Гершковича, мало того, що приватні збирачі жадібно скуповують старожитності для свого власного задоволення, та ще й офіційна влада, здається, благословляє їх на це, рекламуючи у ЗМІ та демонструючи вкрадені предмети в громадських установах (наприклад, у заповіднику «Софія Київська»), а високопосадовці додають цим показам «прийняттого» вигляду своїм відвідуванням. Виправдовування приватних колекціонерів, які, безумовно, підтримують грабіж пам'яток, купуючи предмети, на кшталт:

³ Hannah Beech. Stealing Beauty // Time Magazine, 27.10.2003 (доступ на: <http://www.time.com/time/archive/preview/0,10987,1005983,00.html>); Kate Drake. Inside a Tomb Raid // Time Magazine, 27.10.2003 (доступ на: <http://www.time.com/time/archive/preview/0,10987,1005984,00.html>).

⁴ Випадок, коли деяка реконструкція контексту була можлива, стосується відомого «небесного диска» з Небра (Німеччина) — одного із найраніших зображень нічного неба у світі: Н. Meller (ed.), *Der geschmiedete Himmel // Die Weite Welt im Herzen Europas vor 3600 Jahren* (Halle; Stuttgart, 2004).

«Ми зберігаємо їх для країни», — несерйозний аргумент. Згідно із законами, уряд зобов'язаний запобігати вивозу старожитностей або принаймні повертати їх назад, відповідно до взаємних угод з іншими країнами. Через пограбування пам'яток контекст виявлення, що є найважливішою науковою та історичною цінністю, завжди втрачається.

Хотілося б додати, що грабіж і руйнування історичних пам'яток має бути засуджено у будь-якому разі, незважаючи на жодні політичні, релігійні або інші міркування (наприклад, нещодавні події у колишній Югославії, Афганістані, Іраку⁵).

У Німеччині питання археологічного грабунку постійно обговорюється, особливо після об'єднання країни в 1989 р. Федеральна система Німеччини дає змогу кожній «землі» мати свої власні закони про культурну спадщину⁶, тому на всій території Федерації заборонено робити розкопки без дозволу відповідного Міністерства культури. Для використання спеціального обладнання, наприклад металевих датчиків, узагалі необхідно одержати додатковий дозвіл, причому навіть для професійних археологів, які займаються систематичними розкопками. На жаль, завжди важко контролювати велику кількість відомих пам'яток. У суспільстві розуміння шкоди від руйнування історичних документів⁷ зменшується, а поліція не має достатньої кількості фахівців, здатних бути арбітрами у тій чи іншій ситуації, щоб оцінювати археологічні пам'ятки. Наразі грабіж дійсно усе ще має місце, але його можна суттєво зменшити.

Зусилля Німеччини зі збереження й охорони історичної інформації не обмежуються лише нашою власною країною, що, наприклад, засвідчує Берлінська конференція «Illegale Archäologie. Internationale Konferenz über zukünftige

⁵ J. Chapman. Destruction of a common heritage: the archaeology of war in Croatia, Bosnia and Hercegovina // *Antiquity*. — 1994. — 68 (258). — P. 120—126. Руйнування Талібаном статуй Будди було відвертою політичною та релігійною провокацією, а напад на мечеті та церкви в Іраку (та Пакистані) також має релігійну та/чи етнічну мотивацію.

⁶ Повністю тексти (для кожної «землі») доступні для зацікавлених на : <http://www.landearchaeologen.de/dschg/denkmalschutzgesetz.php>

⁷ Такими документами є археологічні пам'ятки, тому що професіонал може «читати» сліди в землі й на виробі — це саме те, чого його вчили. Грабіж пам'ятки без належної документації скидається на вирізання лише красивих великих літер з історичного манускрипту й викидання іншого (з втратою головної інформації), у той час як професійний археолог робить повну копію своєю правильною і повною документацією, у такий спосіб дійсно зберігаючи інформацію.

Probleme beim unerlaubten Antikentransfer», яка відбулася 23—25 травня 2003 р. і була організована Античним зібранням Берліна разом із ЮНЕСКО, Німецьким дослідницьким фондом (Deutschen Forschungsgemeinschaft — DFG), Інститутом археології МакДональдса в Кембриджі та Американською школою дослідження в Санта-Фе (штат Нью-Мексико, США). Одним із результатів конференції стала Берлінська резолюція 2003 р.⁸, яка закликала до виконання вже наявних угод⁹, а також рекомендувала ЮНЕСКО розробити «Кодекс етики для археологів».

Проблема законного продажу й купівлі археологічних предметів дуже давня. Сучасний гра-біж узагалі не повинен підтримуватися! У Берлінській резолюції (§ 2)¹⁰ було запропоновано лише одну можливість торгівлі старожитностями, однак точні критерії такого «родоводу» може бути встановлено лише на міжнародному рівні (наприклад, ЮНЕСКО), після чого вони мають набрати чинності в усіх країнах. На нашу думку, не слід цілком виключати законну торгівлю старожитностями, що перебували на ринку тривалий час, тому що це забезпечує фіксацію усіх об'єктів у тих приватних зібраннях, де вони вже є зараз. Для публічних музеїв (принаймні теоретично) повинна існувати можливість отримувати такі об'єкти легально.

Питання щодо професійних археологів, які консультують дилерів старожитностей або приватних колекціонерів, пов'язане з «Кодексом етики археологів». На наш погляд, такі консультації не слід виключати повністю, але умови їх надання необхідно дуже ретельно обговорити. Очевидно, огульних порад щодо старожитностей фахівці давати не можуть, а залежності професіонала від підтримки колекціонерів або дилерів потрібно уникати. Більшість журналів у Німеччині відмовляються публікувати мате-

ріали із приватних зібрань з етичних міркувань. Однак нашій науці не варто ігнорувати об'єкти, які циркулюють на ринку антикваріату, навіть якщо їх було отримано незаконно, поза їх контекстом. Без численних досліджень античних мистецьких об'єктів (наприклад, ваз або статуй), джерела походження яких часто досить сумнівні, наше знання античності ніколи не було б таким, яким воно є сьогодні. Отже, доступ до виробів (а невелика кількість контекстної інформації там може бути) у приватних зібраннях необхідний для професійних археологів. Очевидно, всі процедури можливої співпраці з колекціонерами або дилерами після ретельного обговорення має бути задекларовано в «Кодекс етики археологів».

Цілком зрозуміло, що до ухвалення «Кодексу етики археологів» ЮНЕСКО й усіма державами, таке регулювання для України є нагальним завданням. Кодекс також має містити ефективні санкції у випадку його невиконання, що кине виклик не лише професійним археологам (до речі, хто вирішує, хто «професійний»?), а й уряду. Очевидно, професійний археолог може стати «непрофесійним» у разі співпраці з колекціонерами або дилерами¹¹. Може бути і навпаки. У 1980-х рр. Міністерство культурної спадщини Баварії мало певний успіх, «перекваліфікуючи» деяких нелегальних археологів (тих, хто дійсно проводив розкопки), затриманих поліцією, і згодом залучаючи їх до офіційних розкопок і охорони пам'яток. Український уряд мусить похити діяти негайно.

Кристофер Чіппіндейл, куратор Музею археології та антропології Кембриджського університету, Велика Британія

1. Це мене бентежить, але не дивує.

Протягом тривалого часу в багатьох країнах світу вважалося, що старожитності є законною спадщиною усього людства або всіх людей у країні, в якій їх знайдено. Отже, ними найкраще опікуватимуться державні органи, які на-дійно зберігатимуть і захищатимуть їх для загальної користі багатьох поколінь. Таким чином, речі, що колись були чиясь приватною власністю, надходили до державних установ. Отже, наприклад, національні галереї збирали разом у безпечному місці естетичну спадщину нації, забезпечуючи доступ до неї учених і широкої публіки, охороняли твори мистецтва від ризиків, властивих приватній влас-

⁸ Звіт та резолюцію (німецькою та англійською) можна знайти за адресою: <http://www.unesco-heute.de/0703/archaeologie.htm>

⁹ Гаазька конвенція про збереження культурного надбання у разі збройного конфлікту (1954) та її два Протоколи (1954, 1999), Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону й попередження незаконного ввозу, вивозу й передачі прав власності на культурні цінності» (1970), Конвенція UNIDROIT «Про викрадені чи нелегально експортовані культурні об'єкти» (1995).

¹⁰ «Аби підтримувати законну торгівлю археологічними предметами, всі об'єкти, представлені на ринку, повинні мати свій «родовід», що містить інформацію про її походження (місце і дата розкопок/відкриття, дозвіл із країни походження) і власності (попередній і поточний власник(ки), використаний і перевірений ученими, торговцями творами мистецтва, колекціонерами, персоналом музею».

¹¹ Як це сталося з В.І. Клочко, який видав частину зібрання «ПлаТар» як один скарб, хоча, зрозуміло, що він містить принаймні три окремих комплекси (Клочко В. З археологічних матеріалів колекції «ПлаТар». Лубенський скарб // Пам'ятки України: історія та культура. — 2003. — № 4. — С. 30—37).

ності, як, наприклад, занедбання або руйнування, продаж за кордон тощо.

Однак Західна Європа зневірилась у такій моделі (хоча вона там усе ще поширена), адже уряди, розв'язуючи численні державні проблеми, не схильні витратити значні кошти на сус-пільну спадщину. Через це у Великій Британії турбота про національні скарби здебільшого залежить від патронажу приватних осіб і фондів, створених широкою громадськістю через національну лотерею.

Східна Європа, зокрема й ваша країна, протягом багатьох років примусово «будувала комунізм», при цьому уряди країн, які теоретично мали збільшувати добробут своїх народів, на практиці цього не робили. І от сьогодні відбувається повернення до капіталізму і приватної власності, зокрема й на старожитності.

Проблеми зі сталим приватним ентузіазмом до збору старожитностей, який шкодить нагромадженню знань про минуле і не сприяє довгостроковому збереженню давніх решток, мали й мають напевно всі країни.

Ось чому повідомлення з України бентежить, але не дивує.

Це трагічно, коли «чорне» колекціонування давніх предметів маскують псевдопатріотичними ідеями, нібито заснованими на повазі до минулого. Давнє намисто, зроблене в Україні багато сторіч тому, може виглядати як сучасна коштовність. Потім воно демонструється задля поваги до давньої культури й витоків української культури та народу. З тією самою метою створюються приватні колекції або музеї давніх предметів. Однак якщо об'єкти цих зібрань було вирвано із землі, не беручи до уваги археологічний контекст, або без спеціальної інформації щодо їх походження, то насправді їх викрадено із загальної спадщини народу, відчужено на користь привілейованих приватних власників.

2. У Британії також існують нерозв'язані проблеми щодо археологічного пограбування. Лондон — один зі світових центрів ринку мистецтва. Уряд послідовно підтримував цей ринок і тому погодився з його вимогою не запроваджувати нових або суворих обмежень. Британський ринок міжнародної старовини — дуже маленький компонент усього британського ринку мистецтва — у такий спосіб захищають і заохочують. Однак цілком зрозуміло, що значна частина міжнародних старожитностей, проданих на Лондонському ринку, може дійсно походити з незаконних розкопок і потрапила сюди внаслідок незаконного експорту.

Відносно британських старожитностей існує проблема, пов'язана з «металодетекторами». Ентузіасти прочісують поля в пошуках металевих об'єктів за допомогою електронного обладнання.

Багато з предметів, які вони знаходять, є фрагментами металобрухту або сучасними монетами. Проте деякі знахідки є давніми і коштовними. Сьогодні наш уряд послуговується схемою «портативної старовини». Він заохочує «пошукачів» і платить їм готівкою за деякі знахідки. Такий компроміс дає змогу довідатися про знахідки і спонукати «пошукачів» приєднатися до тих, хто одержує корисні знання про минуле. Такий варіант прийнятний, але це також заохочує до неякісного вилучення об'єктів із археологічних пам'яток. Часом людина, яка знайшла їх за допомогою металодетектора, згідно з англійським законодавством, не є власником землі, на якій було знайдено археологічні предмети. Таким чином, ця схема також спонукає незаконні дії і заохочує до них. Зважаючи на все це, вважаємо, що запровадження такої схеми в Британії було помилковим.

3. На наш погляд, легалізація ринку — погана політика. Наприклад, у Ізраїлі, де така політика впроваджувалася, результат був незадовільним. Нещодавно там був скандал з приводу давніх об'єктів із підробленими написами, нанесеними задля збільшення їх рідкості й важливості та підвищення вартості на законному ринку.

4. Ні, інтереси ринку протилежні інтересам відповідального археолога. Якщо археологи поводяться таким чином, вони підтримують, спрямовують і стимулюють ринок, що призводить до руйнування археологічних матеріалів і втрати археологічної інформації.

5. Це було б значним кроком уперед. Кодекс етики — не закон, він не замінить усе і не спрацюватиме в певних складних і специфічних обставинах. Проте він покаже професіоналам і широкому загалу, хто є хто.

Проф. Філіп Кол. Велеслі коледж, департамент антропології, США

1. Автору статті можна подякувати за аргументований докладний опис сучасного стану «чорної» археології і тісно пов'язаного з нею розширення приватного колекціонування в Україні, а також за пропозицію вжити конкретних заходів для поліпшення ситуації. Однак я був шокований. Адже фантастично багата культурна й археологічна спадщина України сьогодні руйнується через незаконні розкопки і приватне колекціонування в такому обсязі, що, якщо не покласти цьому край, значну її частину незабаром буде знищено. На жаль, Україна йде шляхом багатьох інших країн, де археологічна спадщина вже серйозно ушкоджена внаслідок подібних незаконних руйнівних дій.

2. Я не фахівець із цих проблем. Проте, на мою думку, в США було обрано правильний шлях боротьби з практикою грабунку археологічних пам'яток — ухвалення «Кодексу архео-

логічної етики», під яким підписалися майже всі американські археологи. Грабіж, звичайно, все ще має місце, але він публічно засуджується і є кримінальним злочином. Однак, на жаль, ринок старожитностей і приватне колекціонування процвітають переважно за рахунок речей, у той чи інший спосіб імпортованих у країну з-за кордону. Існують правила, що забороняють такий імпорт, підписано міжнародні угоди, що також засуджують такі дії. Проте, як і в Україні, у США існує зв'язок між приватними колекціонерами і «чорними» археологами, які намагаються приховати реальне джерело походження предметів. Це стосується не лише приватних колекціонерів і дилерів, але (хоча це не проголошується) й великих американських музеїв мистецтв, одержимих безперервним збільшенням своїх зібрань.

3. Археологічні артефакти є невідновним ресурсом. У разі вилучення зі свого початкового контексту вони значно втрачають свою наукову цінність, а їх контекст ніколи не може бути цілком відновлено. Кожен археолог, справді зацікавлений у реконструкції минулого, повинен засуджувати будь-яку спробу легалізувати продаж і купівлю археологічних експонатів.

4. Археологи за жодних обставин не повинні консультувати дилерів старовини або приватних колекціонерів. Інакше вони виправдовують незаконні дії і збільшують цінність об'єктів, підтверджуючи їх автентичність. Це завжди порочне коло. Минулого літа до мене звернувся приватний дилер старовини з південної Каліфорнії за консультацією щодо колекції різьблених та інкрустованих кам'яних посудин, які він продавав на своєму веб-сайті. За мої поради він обіцяв мені винагороду. Я знав, що ці об'єкти, принаймні оригінали, походили з таємних розкопок у південно-східному Ірані, а потім потрапили до південної Каліфорнії. Я не пристав на його пропозицію. Кожен археолог, який погодився б на це, «забруднив» би свої руки. Іноді такі консультанти виправдовуються тим, що матеріали в приватних зібраннях повинні оглядатися, що вони можуть бути інформативними, навіть унікальними, а отже, можуть допомогти краще зрозуміти й відновити минуле. Можливо, іноді, в надзвичайних випадках, цей аргумент може бути взятий до уваги. Проте я стверджую, що таке виправдання неприпустиме, а причини, що нібито спонукають до подібних консультацій та експертиз, є відверто облудними.

5. Зі статті Я.П. Гершковича випливає, що ситуація в Україні загрозлива або принаймні швидко стає такою. Я трохи поінформований щодо пограбувань археологічних пам'яток в Іраку й Афганістані, де за дуже короткий строк було зруйновано вражаючу частину культурної

спадщини цих країн. Сучасні землерийні машини дають змогу переміщати значні маси землі й, власне кажучи, знищувати навіть досить великі давні міста, значна кількість яких розташована на південній рівнині Месопотамії. Подібних руйнувань може зазнати й культурна спадщина України, тому українські археологи просто зобов'язані прийняти «Кодекс професійної етики». Затвердження такого Кодексу матиме також позитивне просвітницьке значення для інформування широкої громадськості про важливість збереження культурної спадщини України.

Проф. Є.М. Черних, д-р істор. наук, чл.-кор. РАН, Інститут археології РАН, Москва, Російська Федерація

Уважно прочитавши статтю «Хранителі нелегальних старожитностей в Україні», можу сказати, що я, безумовно, цілком підтримую позицію автора (та й не тільки його) щодо проблем пограбування національного надбання будь-якої країни — чи то України, Росії, Болгарії тощо. Правоохоронні органи проти цього лиха борються, але кволо. Крім того, немає певності, що «перевертні в погонах» не беруть участі в цій прибутковій справі. Основна проблема, звичайно ж, полягає у «суспільному менталітеті» («усе це ніби наше, загальне, а відтак, маємо повне право... Але при цьому наче й не зовсім наше, оскільки ворожо-байдужа до нас держава привласнила собі права на наші старожитності; таким чином, поцупити — шляхетна справа. Тим більше, що це можна подати як піклування про інтереси народу...»). Доки не відбудеться змін у менталітеті, боротьба буде марною (шкодую, але з глибоким сумом визнаю це).

На превеликий жаль, саме археологи найкраще поінформовані про те, якою давньою є практика пограбування історичних пам'яток. Приклади злочинницьких розкопок з метою видобутку насамперед золота, настільки хрестоматійні, що стали об'єктом творів найрізноманітнішого характеру — від науково-популярних книг аж до низькопробних «жовтих» брошурок. Від давньоегипетських пірамід з Долини царів біля Нілу до скіфо-сарматських курганів або поховань гунських вождів у Великому Євразійському степу... Можна згадати й про професійних «бугровщиків» Сибіру, які таємними розкопками заробляли собі на гарне життя. Про сучасних «чорних» археологів я не кажу — вони вже стали героями телепередач.

Повністю викоринити «чорну» археологію як явище неможливо, тож не будемо тішити себе такими мріями. Найбільше турбує те, що до «бугровщиків» і консультантів колекціонерів археологічних предметів сьогодні долучаються професійні археологи. Насамперед йдеться про

тих, хто офіційно працює у державних археолого-історичних установах, але паралельно отримує незрівнянно жирніший «навар» порівняно зі злиденною зарплатнею професіонала. Проте саме з цим ми можемо дієво боротися шляхом ухвалення певного морального пакту та добровільної, але досить жорсткої угоди офіційних професіоналів. І тут я готовий підтримати будь-які акції.

Однак зазначу, що, на жаль, саме «непрофесійні археологи» є найспритнішими в пошуках скарбів, починаючи ще з археологічного «буму» щодо пірамід фараонів. Згадую, як у Монголії я був просто приголомшений неймовірним «нюхом» і вмінням грабіжників гунських багатих могил точно знаходити й розривати заховані на 25-метровій глибині, завалені тисячами багатотонних скельних блоків поховальні камери вождів цих кочовиків.

Ну, а сьогодні «чорні» археологи найчастіше технічно оснащені краще (а часом і незрівнянно краще), ніж професіонали. Вочевидь, вони мають тісні контакти з тими «силами», що заправляють справами в тих або інших регіонах. Проте боротися з ними необхідно, боротися всіма доступними нам і державі засобами, щоб розтрити їх кримінальну і надзвичайно розгалужену по всьому світу «індустрію».

Проф. О. Лєсков. Пенсильванський університет, Філадельфія, США

Прекрасні археологічні пам'ятки України — від палеоліту і до середньовіччя включно — одержали світову популярність. Це пов'язано не лише з їх унікальним багатством, але й із їх во-істину надзвичайною науковою значущістю. Насамперед це зумовлено географічним розташуванням України, територія якої за всіх часів була етнокультурним мостом, що з'єднував найдавніші цивілізації Далекого Сходу, Середньої і Передньої Азії з людністю Центральної і Західної Європи. Отже, міркуючи про старожитності України, ми зобов'язані завжди пам'ятати, що йдеться про пам'ятки матеріальної і духовної культури загальнолюдського значення. І тут не важливо, чи згадуємо ми палеолітичні печери Криму або Закарпаття; неолітичні пам'ятки Приазов'я, зокрема і природно-історичний унікальним, що ввійшов у науку під назвою «Кам'яна Могила»; яскраві поселення найдавніших хліборобів епохи енеоліту дніпровського Правобережжя, відомих як носії знаменитої трипільської культури; найбагатші набори скарбів бронзових виробів і комплекси ливарних форм кінця бронзового віку, що, безперечно, підтвердили першорядне значення в палеоекономіці Євразії цього періоду пам'яток степу та лісостепу України; всесвітньо відомі кургани скіфо-сарматської знаті; численні античні міста

Північного Причорномор'я, без яких неможливе вивчення актуальних проблем всесвітньої давньої історії — взаємин класичного, греко-римського, і варварського світів; міста Київської Русі з їх скарбами архітектури, живопису, прикладного мистецтва. Цей перелік можна продовжувати довго, але і названих пам'яток цілком достатньо, аби зрозуміти, що стаття Я.П. Гершковича є більш ніж актуальною і, звичайно ж, не може залишити байдужим нікого із зацікавлених у збереженні культурної спадщини давньої України, її пропаганді й науковому дослідженні.

Улітку 2002 р. мені вдалося організувати археологічну екскурсію моїх американських колег музеями і пам'ятками Києва та півдня України. 17 днів вони ознайомилися з музейними зібраннями Києва, Одеси, Сімферополя, Ялти, Керчі, з розкопками античних міст (Тіри, Ольвії, Херсонеса, Пантікапея та ін., а також курганів території європейської частини Боспору). Багатство і розмаїтість побачених експозицій і пам'яток, високий методичний рівень польових досліджень і всебічна підготовка українських археологів, з якими довелося спілкуватися американській професурі під час екскурсійної поїздки, справили на всіх гостей (20 осіб) глибоке враження. І як же дико на тлі таких позитивних вражень виглядали знамениті скіфські кургани, розташовані на плато Ак-Кая, поблизу кримської столиці Сімферополя, що по-варварськи грабуються і знищуються. 7—9-метрові гіганти зі складними кам'яними конструкціями розносилися могутніми бульдозерами й екскаваторами протягом багатьох днів, незважаючи на заклики археологів про допомогу. За розповідями кримських колег, жодних реальних заходів щодо розв'язання цієї проблеми влада Криму не вживала.

На жаль, грабіжницькі розкопки в різних регіонах України набувають усе більших масштабів. Як результат — помітне збільшення на ринках антикваріату речей, специфіка яких не викликає сумніву щодо їх походження з території України. У середині 1990-х рр. я бачив ці речі в галереях-магазинах Цюриха і Базеля, а за роки життя в США, з 1997 р., я зауважив значне розширення асортименту, наприклад, за рахунок скіфських бронзових і золотих бляшок, прикрашених у скіфському звіриному стилі, що продаються в численних галереях на Медисон-Авеню у Нью-Йорку. Ще більше уявлення про обсяг розграбування пам'яток України дають каталоги найбільших світових аукціонів «Сотбі» й «Крісті», які з кожним роком збільшують кількість пропозицій із продажу речей, типових, наприклад, для степової Скіфії. Додам, що разом із речами, виявленими в Україні, продаються старожитності з колишніх радянських рес-

публік Середньої Азії і Росії (Кубань, Сибір). Ці факти лише наголошують на спільності нагальних проблем з охорони пам'яток археології на всьому пострадянському просторі.

Давно відомо, що попит породжує пропозицію. Я не знаю, що в нашому випадку було першим, та й чи важливо це? Факт залишається фактом: в Україні ніхто ніколи раніше не чув про величезні археологічні зібрання приватних осіб. Так, наприклад, колекції старожитностей родин Платонових та Тарут, згідно із каталогом 2005 р. (де, природно, публікуються далеко не всі речі, що їм належать), перевершують за кількістю і багатством найвідоміше в Україні XIX — початку XX ст. зібрання родини Ханенків, і це при тому, що останнє створювалося за багатовікової приватної власності на землю, коли закони практично не перешкоджали самовільним непрофесійним розкопкам і скупівлі виявлених артефактів.

Мені відомо про багаторічну боротьбу за удосконалення законодавства про охорону археологічної спадщини України, яку веде Інститут археології НАН України. Проблема ця багатогранна й складна, і вирішальне слово тут має бути за фахівцями-археологами із залученням досвіду закордонних колег. У цій ситуації мені видається досить своєчасною ідея обговорення цих проблем на сторінках «Археології» — головного археологічного журналу країни. З цього приводу хочу поділитися моїм скромним американським досвідом.

Довідавшись про те, що я переїхав у США на постійне місце проживання, ще в 1998 р. до мене звернулися за консультацією представники відомої у Нью-Йорку «Аріадна Гелері», згаданої в обговорюваній статті Я.П. Гершковича. Тоді я ще не працював (вивчав мову), гроші були дуже потрібні, але перш ніж погодитися на консультаційну роботу, я звернувся за порадою до моїх американських колег. Відповідь була коротка і конкретна: «Якщо Ви пристанете на цю пропозицію, шлях в американську науку для Вас закритий». Цю відповідь я отримав і від співробітника музею, і від університетського професора. У США наукова громадськість переконана, що вся торгівля археологічними речами — незаконна, і не важливо коли, але всі речі, що купуються, потрапили до суб'єктів угоди (або до їх предків) незаконно. Відтак учені не можуть брати участь у цій аморальній справі. Адже точне визначення фахівцем походження, культурної належності речі та її датування об'єктивно збільшує її вартість. І що дорожче продаватимуться археологічні знахідки, тим більшими будуть бариші «чорних археологів», то більше зростуть ціни на археологічні артефакти, сприяючи поширенню обсягу грабіжницьких розкопок. Настільки ж неприйнятною і тому немож-

ливою для американської дійсності є організація археологічних виставок, сформованих із приватних зібрань, у приміщеннях державних музеїв або музеях, що належать різним науковим або громадським фондам. Більше того, у США є багато приватних музеїв (переважно образотворчого мистецтва), але жоден із них не робитиме археологічні експозиції із приватних зібрань, особливо, якщо їх придбано за останні десятиріччя, коли ЮНЕСКО все більше уваги стало приділяти питанням охорони археологічної спадщини.

Усе зазначене передбачає схвалення будь-якої ініціативи, спрямованої на охорону пам'яток археології. Гадаю, що затвердження «Кодексу археологічної етики» сприятиме професійній єдності археологів України, а «чорні» археологи, як і їх захисники-колекціонери та скуповувачі вкрадених у людства археологічних старожитностей, будуть поставлені поза законом.

Проф. Карен Вітеллі, департамент антропології та археології університету штату Індіана, США

Так само, як і Я.П. Гершкович, я уперше серйозно замислилася над археологічною етикою через питання про продаж давніх експонатів. 35 років тому у мене, викладача-новачка, студент на лекції запитав: «Пам'ятаєте, Ви говорили нам, що Вам не дозволили привезти додому жодного з експонатів із Ваших розкопок у Греції, щоб показати нам, оскільки грецький закон забороняє експорт старожитностей?» Я була здивована, але мені сподобалося, що він запам'ятав те, що я розповідала кілька тижнів тому. Він продовжував: «Добре, якщо греки забороняють експорт будь-яких експонатів, яким чином музей, який ми нещодавно відвідали, має у своїй експозиції давньогрецький матеріал?» Це було питання, над яким я сама до того не замислювалася. Я навіть не думала серйозно про те, чому Греція і більшість інших країн сучасного світу не дозволяють експорт старожитностей. Звичайно, я чула про «грабіжників» і, як і більшість людей, знала зміст цього слова, але ніколи не замислювалася над тим, чим насправді страшний грабіж. Я знала, що археологи не привласнюють розкопаних ними об'єктів, але ніколи не розмірковувала, чому неархеологи можуть думати, що ми робимо саме так, і який ефект має таке їх переконання. Що більше я замислювалася над запитанням студента, то більше виникало нових.

Незважаючи на те що студенти змушували мене приймати складні рішення і навіть підозрювали у поганих намірах, я вдячна їм за ці запитання. Знаю, що сьогодні я стала кращою як археолог, тому що обговорила й продумала суть

цих запитань і, відповідно, виробила свою професійну поведінку. Отже, я вважаю, що археологічна етика призначена насамперед для археологів, які прагнуть критично обмірковувати власну поведінку і взяти відповідальність за наявні проблеми задля їх розв'язання.

Свої лекції з етики я починаю з досить прописних істин: чому і як археологи розкопують і що вони шукають? Звичайно, є багато відповідей на це запитання, але в етичному контексті вони будуть такі: археологи розкопують, щоб знайти інформацію, яка допоможе нам дізнатися про життя людей у минулому; ретельно фіксують місце і контекст знахідки, критично аналізуючи причини їх появи; з'ясовують стратиграфію, вивчаючи матеріали у зворотному напрямку, для отримання інформації про часові співвідношення. Ще раз варто наголосити: археологи проводять розкопки заради інформації. Ми не розкопуємо лише для того, щоб знайти красиві об'єкти. Деякі з найважливіших розкопок, що надали значущу нову інформацію і змінили наше розуміння давнього (можливо, і нашого власного) світу, дали небагато або навіть жодних красивих об'єктів, наприклад розкопки, у яких мала честь брати участь, у печері Franchthi у південній Арголіді в Греції. Ця пам'ятка стала джерелом надзвичайно цікавої інформації, що суттєво змінила наші погляди про життя в часи верхнього палеоліту — неоліту¹², при цьому на ній було виявлено дуже небагато речей, які підійшли б для традиційного музею (хоча особисто я вважаю багато з них досить гарними). Археологи, як правило, знаходять цілком звичайні речі, але з їх археологічного контексту дізнаються значно більше, ніж від неймовірно гарного цілого горщика або мармурової скульптури, які не мають збереженої інформації. До того ж археологи зобов'язані опублікувати свої знахідки, тобто зробити їх публічними, поділитися здобутою інформацією із широким загалом.

Наша власна діяльність має відповідати цим засадам, щоб неархеологи розуміли принципи й відмінності між розкопками, які здійснюємо ми, і копанням грабіжників. Робота зі створення «Кодексу етики археологів» в Україні була б чудовою нагодою для критичної оцінки дисципліни сьогодні й обмірковування ідеалів професійної поведінки.

Безперечно, дилери й колекціонери стимулюють (коштами) наступ грабіжників, але погра-

бування історичних пам'яток не є приводом для банальної диференціації на чорне та біле, гарне та погане. Це проблема набагато складніша. Пограбування пам'яток разом із новобудовами і природними чинниками швидко знищують дорогоцінну інформацію, яка б дала нам змогу довідатися про наше минуле, тому археологи мають зробити все можливе, щоб зупинити це руйнування. За останні десятиліття для розв'язання цієї проблеми було зроблено багато: введено суворі юридичні обмеження на копання, закупівлю й продаж, експорт старовини; біль-шість (але не всі) музеїв у США дотримуються політики придбання старожитностей, що полягає у забороні купівлі або отримання у вигляді подарунка будь-якого об'єкта, для якого не можна довести (не тільки заявити), що він надійшов із країни свого походження до 1970 р. — загальноприйнятого часу, коли світове співтовариство визнало руйнівний характер ринку старожитностей, згідно з Конвенцією ЮНЕСКО про культурну власність.

Проте ринок археологічних старожитностей усе ще процвітає, масштабне грабування пам'яток триває. Дехто вважає, що існування законного міжнародного ринку торгівлі, принаймні деякими давніми об'єктами, сприяло б знищенню чорного ринку, а відтак, і такого явища, як пограбування. Ці люди або наївні, або не мають достатнього уявлення про характер колекціонування. Є лише одне відоме мені місце, що має цілком законний ринок старожитностей: острів Святого Лаврентія у протоці Беринга. Доктор Дж. Холлауелл ретельно вивчала цей ринок; кожен, хто вважає, що цілком законний ринок старожитностей був би життєздатним, має прочитати принаймні деякі з її публікацій, щоб переконатися у зворотному¹³.

Консультування археологами колекціонерів і дилерів збільшує цінність їхніх об'єктів, тому, на мою думку (і відповідно до американських кодексів етики), така практика не етична, адже сприяє торгівлі старожитностями, що, у свою чергу, стимулює пограбування. З іншого боку, інтереси щодо давніх об'єктів колекціонерів і дилерів та археологів часто перетинаються. Це можна було б використати для серйозного діалогу з ними про суть пограбування, аби з'ясувати, чи можна їхні інтереси й експертизу ринку об'єднати з археологічною експертизою й інте-

¹² K. Vitelli. Paleolithic Obsidian from Franchthi Cave: A Case Study in Archaeological Context // *Archaeological Ethics, Second Edition*, edited by Karen D. Vitelli and Chip Colwell-Chanthaphonh, pp. 12 —15. AltaMira Press, Walnut Creek, 2006.

¹³ Hollowell-Zimmer J. Digging in the Dirt—Ethics and «Low-end Looting» // *Ethical Issues in Archaeology* / Ed. by Larry J. Zimmerman, Karen D. Vitelli and Julie Hollowell-Zimmer. — AltaMira Press, Walnut Creek, 2003. — P. 45—56. When Artifacts are Commodities // *Archaeological Ethics, Second Edition* / Ed. by Karen D. Vitelli and Chip Colwell-Chanthaphonh. — AltaMira Press, Walnut Creek, 2006.—P. 135—147.

ресом для досягнення у цьому питанні взаємовигідного компромісу.

Сьогодні ми потребуємо дієвіших заходів для подолання проблеми пограбування. Було б чудово, якби українські археологи змогли щось придумати! Наразі найефективнішими заходами є законне обмеження старожитностей на експорт, а також масштабні суспільні просвітні програми, які пояснюватимуть, чому ці обмеження існують і що ми намагаємося зберегти.

Е.Р. Усманова, наук. співробітник Карагандинського державного університету ім. А.Е. Букедова, музей археології та етнографії, Республіка Казахстан

І нині серед нас живуть люди, які ніби зійшли зі сторінок книги Стівенсона — шукачі чужих скарбів. Сьогодні їх називають «чорними» археологами, і папуга знову прокричав своє споконвічне: «Піастри!». У наш час ці «пірати» оголосили «островом скарбів» грандіозну й безцінну за суттю спадщину минулого. Предметний світ старожитностей, спресований століттями, став нині об'єктом активної купівлі-продажу. Звичайно ж, він завжди цікавив колекціонерську братію. Однак сьогодні з'явився новий тип сучасного колекціонера: він багатий, успішний і прагне будь-що поповнити свій «кишеньковий» арсенал нафтодоларів чимось таким, що збудує уяву. «Чорна» археологія «чудово» справляється з цією забаганкою сучасних нуворишів.

Проблема нелегальної археології існує стільки ж, скільки й сама наука археологія. Свого часу сумнозвісні «бугровщики» показали, які доходи може приносити «чорна» археологія, яка сьогодні за відсутності нової системи охорони пам'яток і вдосконаленого Закону про охорону історичної спадщини буйно розквітла на всьому пострадянському просторі. У цьому «бізнесі» обертаються великі гроші, є свій розмах: визначився попит — відразу з'явилася пропозиція.

Можна багато писати про причини появи і довготривалості «чорної» археології. Це явище має і соціальні, й економічні корені. Однак те, що саме на сучасному етапі розвитку незалежних держав колишнього СРСР нелегальна археологія стала ледь не бізнесовою галуззю, — викликає особливу тривогу. Популярність минулого, незаперечність естетичної цінності старожитностей у наш час тимчасових цінностей, а також статусні характеристики класу скороспілих багатіїв стимулюють розвиток кримінальної за своєю суттю «чорної» археології. Чому кримінальної? Тому що пам'ятки руйнують задля наживи. Історична інформація не береться до уваги, а якщо й береться, то лише з єдиною метою — підвищити культурний бренд старожитностей, що йдуть на продаж.

Цікаво, що виникнення феномену нового сучасного типу багатіїв й активізація діяльності «чорних» археологів збігаються у часі. Старожитності приваблюють. Вони створюють ілюзію нескінченної реальності людського життя, збуджують емоції людей, які вже мають практично все, що можна взяти від життя. На мою думку, це ті причини, з яких багаті люди стають затятими колекціонерами. Добута річ із минулого — це не лише вигідне вкладення капіталу, а й демонстрація своєї соціальної винятковості. У цьому плані предметний світ минулого набув особливого значення. До того ж, він дає гроші тим, хто його видобуває. Чому ж не брати, не копати, не продавати за «піастри» те, що, як-то кажуть, під ногами лежить і прибуток дає?

Україна — один із регіонів, де археологічна «нелегаліщина» набула загрозливих, причому майже легальних, масштабів. І все через моду на збирання старожитностей. До того ж, суспільство переконує, що приватне колекціонування — це «шляхетна» справа збирання та збереження коштовностей рідної землі. Насправді ж, за цим криється руйнування історичного контексту Батьківщини. Адже предмет, «висмикнутий» із контексту, а саме це і робить «чорна» археологія, втрачає свою цінність як джерело історичної інформації. Перед пострадянськими країнами постає актуальне завдання самовизначення саме в контексті світової історії. Археологія тут відіграє не останню роль. Наприклад, у Республіці Казахстан прийнято державну програму «Культурна спадщина», спрямовану на державну матеріальну й соціальну підтримку археологічної діяльності.

У Казахстані «чорна» археологія поки що не набула такого розмаху порівняно, наприклад, із сусідами у центрально-азійському регіоні, де її «буяння» насамперед зумовлено відносно низьким рівнем життя населення. До того ж, у нас не спостерігається великого ажіотажу до колекціонування давньої спадщини серед «нових» багатіїв. Основними покупцями артефактів є іноземці та колекціонери старшого покоління, які значних грошей «чорним» археологам дати не можуть. Іноді артефакти, добуті нелегальним шляхом, купують музеї. Самій доводилося брати участь у такій акції. І якщо у наших українських колег проблема «чорної» археології назріла, як болучий нарив, то ми, казахські археологи, стикаємося з нею у зародковому вигляді. Розвиток «чорної» археології у Казахстані стримує насамперед єдина система ліцензування археологічних розкопок, контроль із боку відділів охорони пам'яток, а також соціалізація самої науки археології у її легальному, дійсно науковому, сенсі.

«Чорна» археологія — це болуча тема для кожного професійного археолога, особливо

тому, що ця проблема має етичне підґрунтя, наповнене майже гамлетівським змістом: «бути чи не бути» експертом, брати або не брати участь у визначенні колекцій, придбаних у «чорних» археологів. Це справа честі й свого місця в науці. Гадаю, однозначно відповісти на ці запитання не можна. Сказати «ні» — означає позбутися можливості побачити предмети, що можуть бути першими в археологічному уявленні. Сказати «так» — стати спілником «чорних» археологів. Безумовно, будь-яка експертиза оплачується, а отже, виникає фактор матеріальної зацікавленості професіонала, чия праця не завж-ди належним чином оплачується державою.

Ухвалення «Кодексу етики археолога» розділить фахівців на два табори. Однак його створення необхідне як один із кроків у боротьбі з «чорною» археологією — явищем, що неможливо зупинити відразу. Навколишній світ змінити досить важко, і починати змінювати його необхідно з себе. Можливо, Кодекс і буде засобом ідентифікації професійного ставлення до ситуації, що склалася з «чорною» археологією. Безумовно, затвердження Кодексу має стати колегіальною необхідністю для всього співтовариства археологів, у нашому випадку — українських. Хто знає, може, така необхідність з'явиться й у інших?

P.S. І все-таки без держави не обійтися. Не обійтися без її соціальної зацікавленості, матеріальної допомоги і сприяння праці професійних археологів, без чітких законів про охорону історичної спадщини. Можливо, тоді і «чорних» археологів поменшає, а згодом вони «вимруть» як явище, і знайдений артефакт заживе своїм дійсним, науковим, життям.

Від автора статті

Коли я працював над статтею, досить легковажно гадав, що розв'язати порушені в ній проблеми, принаймні стосовно аспекту співробітництва професійних археологів з колекціонерами, досить просто: необхідно розробити та ухвалити Кодекс етики професійного археолога України — такий собі, за словами Є.М. Черних, моральний добровільний пакт, у якому чітко буде визначено, що професійний археолог може робити, а що ні.

Проте з'ясувалося, що навіть розробка Кодексу має безліч «підводних каменів». Вони виникають тому, що цей документ має висвітлювати не лише питання співпраці з «чорними» археологами чи приватними колекціонерами (тут протиріч щодо її аморального характеру майже не існує), але й такі, як права на добуті під час розкопок матеріали та їх публікацію, механізм та умови передачі цих прав, межі по-

карання (хай лише морального) зловмисних порушників професійної етики тощо. Вже під час першого обговорення проекту Кодексу стало зрозуміло, що розірвати таке зачароване коло можна, лише безпосередньо залучивши до розробки Кодексу (обговорення — це лише останній етап тривалої процедури) інших колег. За рішенням вченої ради Інституту було сформовано спеціальну підготовчу групу, до якої разом із автором цих рядків увійшли доктори історичних наук Л.Л. Залізняк та Н.О. Гаврилук. Зауваження останніх виявилися дуже корисними, наприклад, Н.О. Гаврилук знайшла в моєму варіанті Кодексу низку протиріч правового характеру, а Л.Л. Залізняк запропонував нову редакцію п. II.1 та III.1 — чи не найбільш чітких для всіх археологів. У цілому, якщо взяти до уваги, що ще до першого обговорення Кодексу його кілька разів коригував П.П. Толочко, а потім я отримував письмові та усні поради від багатьох інших колег, то можемо констатувати, що той остаточний варіант, який було прийнято, є результатом дійсно колективних зусиль.

На жаль, формально ухвалений Кодекс наразі діє лише в межах Інституту археології НАН України. Отже, необхідно знайти способи поширити його і на професійних археологів, які працюють в інших установах. Для цього нижче подається повний текст Кодексу. Нехай публічне обговорення сприяє наданню йому статусу Кодексу професійного археолога України. Надсилайте ваші зауваження та поради в Інститут археології або на мою електронну адресу (yager@i.com.ua чи yager@iananu.kiev.ua). Не залишайтеся байдужими! Один із респондентів, професор Карен Вітеллі, до речі, голова Комітету з етики Американської спілки археологів (SAA), написала: «Було б чудово, якби українські археологи змогли щось придумати!» Отже, слово за нами.

Кодекс етики професійного археолога (прийнятий на засіданні вченої ради Інституту археології НАН України від 09.11.2006 р.)

Інститут археології Національної академії наук України (далі — ІА НАНУ) як державна археологічна установа, що організує, здійснює та координує наукові та науково-рятивні дослідження, з огляду на сучасні негативні тенденції у сфері охорони археологічної спадщини приймає Кодекс етики професійного археолога (далі — Кодекс).

Головна мета Кодексу — визначення основних морально-етичних норм діяльності професійних археологів та їх ставлення до археологічної спадщини, один до одного, а також до сус-

пільства, зацікавленого в отримванні достовірної інформації про давнє минуле. Це повинно сприяти виконанню завдань та обов'язків, поставлених перед українськими археологами Законом України про охорону археологічної спадщини (Конституція України, закони «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р., «Про ратифікацію європейської конвенції про охорону археологічної спадщини (переглянутої)» № 1369-IV від 10. 12. 2003 р., «Про охорону археологічної спадщини» від 18.03.2004 р. тощо).

Під час розробки Кодексу взято до уваги низку документів, уже апробованих на міжнародному рівні (Кодекс діяльності Європейської Асоціації археологів від 27.09.1997 р., Етичний кодекс ІКОМ для музеїв від 4.11.1986 р. тощо).

РОЗДІЛ I

Загальні положення

I. 1. Професійним археологом є особа, яка одержала відповідну (археологічну, історичну) фахову освіту у вищому навчальному закладі, постійно працює в установі, завданням якої є вивчення, охорона, поширення та пропаганда знань про археологічні джерела. Він відповідальний за свою наукову репутацію і зобов'язаний уникати дій та висловлювань, прямо або опосередковано здатних скомпрометувати його колеги, їхні здобутки та науку в цілому.

I. 2. Усі положення Кодексу поширюються на представників інших наукових дисциплін, які беруть безпосередню участь в археологічних дослідженнях.

I. 3. Кодекс передбачає моральну відповідальність за його порушення. Конкретні випадки порушень розглядаються Комісією з етики, створеною при ІА НАНУ за участю представників інших археологічних установ, які підтримують положення Кодексу. Ця Комісія оприлюднює результати розгляду тієї або іншої конфліктної ситуації та ухвалює рішення щодо порушників Кодексу у формах дружнього попередження, заяви чи публічного осуду.

РОЗДІЛ II

Ставлення до археологічних джерел

II. 1. Професійний археолог та члени його сім'ї не повинні займатися приватним колекціонуванням археологічних предметів і зберігати археологічні матеріали поза межами археологічних установ, зокрема вдома.

II. 2. Необхідно перешкоджати незаконному вилученню або переміщенню, включаючи екс-

порт і імпорт, археологічних предметів і повідомляти спеціально уповноважені органи виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини та інші уповноважені органи культурної спадщини про небезпеку кримінального руйнування археологічних пам'яток. Враховуючи, що купівля, продаж, обмін та колекціонування археологічних предметів стимулює грабіжницькі розкопки і призводить до руйнування археологічних пам'яток, професійний археолог не повинен брати у них участі, зокрема і як науковий консультант, а також прямо чи опосередковано пропагувати діяльність «чорних» археологів, дилерів та приватних колекціонерів. У випадках, коли археологічні предмети не мають достовірного родоvodu (інформації про місце та обставини знахідки), чи з'явилися в обігу після 1970 р., їх слід вважати такими, що незаконно вилучені з археологічного контексту.

II. 3. Перед початком розкопок рекомендується завжди ретельно зважувати їх доцільність, і чи є достатнє забезпечення для подальшої обробки та своєчасної наукової публікації отриманих матеріалів. Оригінали наукових звітів, де зафіксовано результати археологічних розкопок та розвідок, не можуть зберігатися поза межами державної установи.

II. 4. Кошти на розкопки, лабораторні дослідження, публікацію археологічних матеріалів від закордонних та вітчизняних приватних осіб, організацій, громадських фондів можуть бути отримані лише офіційно через державну установу та за умов, що ті, хто надає кошти або допомогу в будь-якому іншому вигляді, не втручаються в процес розкопок, вивчення добутих матеріалів та їх загальноісторичної інтерпретації.

РОЗДІЛ III

Публікація та використання матеріалів розкопок

III. 1. Професійний археолог, під керівництвом якого проведено археологічні розкопки на підставі кваліфікаційного документа (Відкритого листа), має безстрокове право на добути під час розкопок матеріали. Протягом перших п'яти років це право має виключний характер і використовується для обробки знахідок. Надалі право керівника розкопок на публікацію та використання матеріалів набуває пріоритетного характеру, що передбачає вільний доступ колег до звітів, а з дозволу автора і до його матеріалів. Як повна заборона доступу до останніх, так і робота з ними без авторського дозволу не припустимі. Матеріали досліджень має бути оприлюднено у найкоротший термін через публікації та інші засоби.

III. 3. У випадках, коли розкопки здійснюються групою археологів, керівник розкопок, на ім'я якого видано Відкритий лист, забезпечує їм доступ до використання отриманих матеріалів. Умови такого доступу можуть бути передбачені перед початком робіт у спеціальній угоді. Після смерті дослідника право на використання матеріалів розкопок переходить до співавторів дослідження з урахуванням змісту угоди з ними та волі керівника розкопок. У випадку відсутності таких осіб матеріали набувають статусу загальнодоступних, однак питання про їх використання і повну або часткову публікацію може бути також встановлено спеціальним рішенням Вченої ради ІА НАНУ за рекомендацією відповідних наукових відділів ІА НАНУ чи установ, де працював власник Відкритого листа.

III. 4. Продовження розкопок на раніше відкритих чи досліджених пам'ятках обов'язково узгоджується з їх попередніми дослідниками, крім випадків, зазначених у ст. 15 розд. IV «Закону про археологічну спадщину».

РОЗДІЛ IV

Пропаганда археологічних знань

IV. 1. Пропаганда археологічних знань є однією з основних форм зв'язку науки із суспільством і спрямована на збільшення поваги до археологічних пам'яток України та всього

світу, їх збереження та охорону. Професійний археолог відповідає за якість отриманої під час польових або лабораторних робіт інформації та поширення знань через навчання, лекційну діяльність, публікації у наукових виданнях та ЗМІ. При цьому слід уникати ви-словлювань та оцінок, які можуть стимулювати нездоровий азіотаж навколо знахідок та археологічних пам'яток.

IV. 2. Навмисна чи прихована фальсифікація археологічних даних, звідки і від кого б вона не надходила, мусить негайно викриватися як така, що спотворює давню історію.

IV. 3. Професійний археолог публічно протидіє використанню археологічних даних для розпалювання расових, етнічних, релігійних конфліктів.

РОЗДІЛ V

Прикінцеві положення

V. 1. ІА НАНУ закликає археологів усіх інших установ України приєднатися до цього Кодексу, тобто сприяти наданню йому статусу Кодексу етики професійного археолога України.

V. 2. Доповнення чи зауваження до окремих розділів чи статей Кодексу розглядаються Комісією з етики, і в разі доцільності вносяться до нього, про що повідомляється всім співробітникам ІА НАНУ та археологам інших установ, які керуються Кодексом у своїй діяльності.